

В. В. Корольчук, старший науковий співробітник відділу організації науково дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

МАНІПУЛЯЦІЯ З КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ТОЧКИ ЗОРУ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ УЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ

Проаналізовано історію виникнення поняття маніпуляції. Окреслено основні рівні маніпуляції свідомістю. Досліджено індивідуальну маніпуляцію та маніпуляцію мас.

Ключові слова: маніпуляція; біологічний рівень; психологічний рівень; маніпулятор; маніпуляція мас.

Нині постають питання найновішої проблематики – злочинної маніпуляції, впливу на людські дії та думки, поведінку і рішення. Через засоби масової інформації, комп'ютерні технології, політичні доктрини, через тероризм або через навіяну прихильність відносно до релігії та матеріальної спроможності визначається поведінка людини, яка здебільшого підпадає під вплив.

Слово “маніпуляція” має за корінь латинське слово “manis” (рука), “manipulus” (пригорща). У словниках європейських мов слово тлумачиться як поводження з об'єктом з певними намірами, метою. Звідси пішло і сучасне значення слова – спритне поводження з людьми як з об'єктами, речами. Оксфордський словник англійської мови трактує маніпуляцію як “акт впливу на людей чи спритне управління ними, зі зневажливим підтекстом, приховане управління чи обробка”.

Поняття “маніпуляція” у звичному для нас значенні з'являється значно пізніше, це достатньо дивно, що в лексиконі Брокхаус 1955 р. читаємо, що це поняття, яке походить з латинської означає “прийом, спосіб” або “маніпуляції, інтриги” і поряд з “валютними маніпуляціями” назване також слово “маніпулятор” лише у значенні складного технічного пристрою для передачі прийому на об'єкт. Лише 1977 р. з'являється в енциклопедії Мейєра заглавне (чорне) слово маніпуляція у значенні впливу. Очевидно, що факт маніпуляції і маніпуляторного становлення з'явився у свідомості людини лише у відносно новий час, це означає (таємний) вплив і його значення як “дійсність”.

Німецький соціолог Герберт Франке у своїй книзі “Людина, якою маніпулюють” (1964) дає таке визначення: “Під маніпулюванням в

більшості випадків треба розуміти таємний психічний вплив, який шкодить тим особам, проти кого він спрямований” [1].

Тобто, маніпуляція – це прихований вплив, факт якого не повинен бути усвідомлений об’єктом маніпуляції. Для досягнення успіху маніпуляція має залишатися непомітною. Успіх маніпуляції гарантовано, коли маніпульована особа вірить, що все, що робиться, є природним і невідворотним. Для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, у якій її присутність не буде відчуватися.

Аналіз проблеми показує, що маніпуляція означає таємне використання емпірично-наукових знань. Поняття маніпуляції досліджували знатні науковці.

Маніпуляція – це вплив, який потребує значної майстерності та знань. Коли йдеться про громадську свідомість, про політику, хоч би місцевого масштабу, то, як правило, для планування акцій залучаються спеціалісти чи хоча б спеціальні знання, що викладені у літературі чи інструкціях. Оскільки маніпуляція громадською свідомістю стала технологією, з’явилися професійні працівники, які володіють повністю чи частково цією технологією. Маніпуляція як психічний вплив не тільки спонукає людину зробити те, що хочуть інші, вона примушує її хотіти це зробити.

Підготовка до маніпуляції складається не тільки з того, щоб зруйнувати якісь уявлення й ідеї, а й у тому, щоб утворити, побудувати нові ідеї, бажання, цілі. Основне їх завдання – викликати безлад у думках, зробити їх нелогічними і нецілісними, примусити людину засумніватися у сталих життєвих істинах. Це робить людину беззахисною проти маніпуляції.

Маніпуляція – це не насилля, а спокуса. Кожній людині надано право вибору та свободу волі. Одною з надійних ознак того, що в якийсь момент здійснюється масштабна програма маніпуляції свідомістю полягає в тому, що люди раптом перестають звертати увагу на розумні аргументи – вони ніби бажать бути обдуреними. О. І. Герцен дивувався: “Як мало можна взяти логікою, коли людина не хоче впевнюватися”. Коли людина сприймає спокусливе за переконливе [2].

Отже, використання в корисних цілях і користування певними структурними властивостями утворює вихідний пункт “маніпуляції”.

Розрізняють різні рівні, у яких може відбуватися цей “таємний (прихований) вплив”:

а) біологічний рівень – маніпуляції, які призводять до дефектів і вторинних функціональних змін у біологічній структурі індивіда, за

допомогою наркотичних та седативних засобів, а також інших субстанцій, які призводять до зміни біологічної клітини. У зв'язку з цим маємо в розпорядженні достатньо важелів, щоб маніпулювати людиною у справжньому сенсі цього слова. З медичної точки зору маніпуляція на біологічному рівні пов'язана з вживанням наркотичних та психотропних засобів;

б) *психологічний рівень* – рівень, на якому можливий вплив на підсвідомість за допомогою різноманітних технологій, таких як 25-й кадр, фанатизація, культ смерті чи релігії, тероризм, гіпноз, маніпулювання свідомістю людини та ін. Саме цей рівень є особливо цікавим для кримінологів, оскільки він є базисом для розвитку майбутніх форм поведінки. Процес навчання і виховання на психологічному рівні має важливе значення, бо без сумніву може підлягати маніпуляції, у якій акцентується на цілеспрямованість суб'єкта.

Один з найпоширеніших способів маніпуляції, що відображає її суть, є створення штучної реальності.

“Ніколи не приймати за істинне нічого, що я би не пізнав таким з очевидністю, включати в свої судження тільки те, що уявляється моєму розуму настільки ясно і чітко, що не дає мені ніякого приводу в цьому сумніватися”, – писав Дек. Відомо, що навіть сучасна, розумна людина відчуває потребу в навіюванні. У моменти життєвих негараздів шукаємо пораду у людей, які зовсім не є знавцями проблеми, що виникає у нас. Нам потрібні саме їх “беззмістовні” втішання. У всіх цих “не сумуй”, “все буде нормально”, “візьми себе в руки” немає ніякої корисної для нас інформації, ніякого плану дій. Проте ці слова мають важливе зцілююче значення (інколи надмірне). Саме слова, а не зміст цих слів по силі суггесторного (навіювального) впливу можна порівняти з фізіологічними чинниками.

Навіюваність через слово – глибинна властивість психіки, що виникла набагато раніше, ніж здатність до аналітичного мислення.

Людина реагує не тільки і не стільки на зміст слів, скільки на самі слова. Реагує не розумом, аналітично осмислюючи почуте, а “серцем”, одразу даючи словам доступ до її підсвідомості. Слова можуть впливати як на розум, коли цього бажає співбесідник, так і на волю й бажання, коли цього бажає маніпулятор [3].

Потрібно сказати, що не тільки в людині, яка розвивається, а й в дорослої повністю свідомої людини, психічний вплив складає часто недооцінений чинник. Людина, незалежно від позитивних чи негативних чинників, постійно пізнає навколишні процеси.

Відправними точками, які надаються з біологічного і навчально-теоретичного сенсу, часто пропускаються в їх значенні. Вона також піддається таємному впливові, наприклад через літературу, образотворче мистецтво, засоби масової інформації, або тому подібне в межах відповідної терапії. Особливого значення при цьому посідає маніпуляція у кримінологічному та кримінально-правовому сенсі. Маніпулювання як психічний або фізичний вплив виступає так чи інакше способом учинення багатьох злочинів таких, як крадіжка, грабіж, шахрайство, масові заворушення, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, схилення до вживання наркотичних засобів (ст. 185, 190, 294, 303, 304, 315 та ін. Кримінального кодексу України (КК України)) [4].

Так, згідно з ст. 190 КК України, шахрайські дії відбуваються з використанням обману чи зловживання довірою (навіювання). При цьому потерпілий сам передає злочинцеві власне майно чи право на майно, вважаючи, що від цього отримає лише користь (гра в наперстки, кредитні та квартирні афери та ін.) [4].

Під час організації масових заворушень організатори та активні учасники таких подій використовують всі можливі засоби як-то: заклики до непокори та свавілля, особисті приклади рішучих суспільно небезпечних дій, фізичний та психічний примус, уведення в оману та ін., щоб схилити натовп до погромів, підпалів, застосування зброї та ін., описаних у ст. 294 КК України дій (так зване маніпулювання масами, – коли натовп – це ти, а ти – це натовп, що створює враження безкарності й великою мірою позбавляє відповідальності окремих осіб за свої дії).

Маніпулювання неповнолітньою особою, що призводить до втягнення останньої у злочинну діяльність, заняття пияцтвом, азартними іграми, згідно з ст. 304 КК України, може відбуватися за аналогічною схемою. У потерпілого може створюватись неправильне уявлення щодо суспільної та правової оцінки власних дій саме завдяки авторитету, власної поведінки злочинця.

Починаючи з навчального ефекту, який виникає у злочинця як результат деліктної поведінки, спеціально під час не розкриття його суспільно небезпечних діянь. Внаслідок чого приходить тривале повторення визначеної дії до зазначених поведінкових модальних дій (злочинів), які могли б бути визначені як “почерк злочинця”. Злочинець вчиться не тільки з успіху, а й зі свого “провалу” і беручи до уваги, що до нього приходить усвідомлення, які помилки він зробив, які з них він не повинен надалі робити і взагалі не повинен робити. На жаль, рідше він учиться з вироку, у чому вирішальну роль для невдачі вердикту перед усім грає

тривалість часового проміжку від розкриття злочинів, їх систематизація досудового процесу в час після злочину це опрацьовується (переварюється) і не тільки як кажуть люди, час лікує, а й забувається і вторинно розвиваються здебільшого навіть виправдані уявлення. Як наприклад, у водія так звана теорія невдахи, вирок як покарання практично не має сенсу і вважається знущальним ущемленням особистої свободи державою. Чи є вчення і виховання маніпуляцією і чи має координація вмішувати ці визначення понять? Біологічно рефлексологічно-орієнтована психологія навпаки має іншу точку зору психічних можливостей впливу на людину. За якою когнітивність і свідомість або підсвідомість відповідних методів, поняття “маніпуляція” не повинні не недооцінюватися. Якщо брати до уваги когнітивні функції і переживання, включаючи перероблення пережитого у свідомості або в підсвідомості, особливою мірою, то у цих випадках маніпуляція діє в межах визначеного впливу.

Існує не тільки біологічна та психологічна маніпуляція людини, а й маніпулювання натовпом, масами.

Засновником і класиком викладення маніпулятивності масами можна зазначити Ле Бона. Ще в минулому столітті Ле Бон (якого називають “Макіавеллі масового суспільства”) писав: “Натовп мислить образами, і викликаний в її уяві образ в свою чергу викликає інші, що не мають жодного логічного зв’язку з першим... Натовп, що здатний мислити тільки образами, сприймає тільки образи. Тільки образи можуть його захопити, породити в ньому жаж, зробитися рушієм його вчинків”. В іншому місці він знову повертається до зв’язку між словами та образами: “Могутність слів знаходиться в тісному зв’язку з образами, що вони викликають і зовсім не залежить від реального змісту. Дуже часто слова, що мають надзвичайно невизначений зміст, мають найбільший вплив на натовп. Такими є, наприклад, терміни: демократія, соціалізм, рівність, свобода і т.д., невизначені до такої міри, що навіть в товстих томах не вдається точно розтлумачити їх зміст”.

Природа маніпуляції полягає в подвійному впливові – поряд з відкритим повідомленням маніпулятор посиляє адресату “закодований” сигнал, сподіваючись на те, що цей сигнал розбудить ті образи у свідомості адресата, які потрібні маніпулятору. Цей прихований вплив опирається на “неявне знання”, яким володіє адресат, на його здатність створювати в уяві образи, що впливають на його почуття, погляди і поведінку.

Мистецтво маніпуляції полягає в тому, щоб пустити уяву у потрібному руслі, але так, щоб людина не помітила прихованого впливу. Образи, як і слова, володіють суггесторним значенням і породжують ланцюгову реакцію уяви.

Ле Боном визнані не тільки витoki загальної закономірності маніпуляції масами, а й описані методи маніпулювання. Відповідно його вчення, про навчання в сенсі процесу навчання моделі можна говорити як про використання прагнення людини до виявлення в усій повноті його інстинктів. Нині методика маніпуляції також виявляється у сфері політики, витончено поставлена на статистичний базис спеціально під час агітації. Тут йдеться про практичне значення слова маніпуляція, це значить про розвинутий процес на основі психологічного пізнання, як беруться до уваги людські особливості у навчанні, переживанні, таємній активності імпульсивних потреб. Під час агітації спонукають до “інстинктивної купівлі”, маніпуляція є насправді “таємна невідомо спокусниця”, тому що нешкідливий раніше опротестований покупець або відповідна група покупців стають жертвою тієї “маніпуляції”.

Ле Бон у своїй книзі “Психологія мас” у розділі “Настрої натовпу” перелічує помічені ним особливості цього коротко живучого людського колективу. У натовпі “свідома особистість зникає, причому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, що утворюють ціле, приймають один і той самий напрям. Утворюється колективний дух, який має, зазвичай, тимчасовий характер, а й дуже специфічні риси... Індивід, пробувши деякий час серед діючого натовпу, чи під впливом струмів, що виходять від цього натовпу, чи з яких-небудь інших причин – невідомо, потрапляє незабаром у такий стан, що дуже нагадує стан загінотизованого суб’єкта”. Натовп – якісно нова система, а не конгломерат. У ньому “немає ні суми, ні середніх їх складових, але існує комбінація цих елементів і утворення нових властивостей”. “Індивід у натовпі здобуває свідомість нездоланної сили, і ця свідомість дає змогу йому піддаватися таким інстинктам, яким він ніколи не дає волю, коли буває на самоті. У натовпі ж він менш схильний приборкувати ці інстинкти, тому що юрба анонімна і не несе на собі відповідальності. Почуття відповідальності, що стримує завжди окремих індивідів, зовсім зникає в натовпі”. Людина в натовпі має дивно високу сприйнятливості до навіювання: “У натовпі всяке почуття, усяка дія заразлива, і притім у такому ступені, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси інтересу колективному. Подібне поведіння, однак,

суперечить людській природі, і тому людина схильна до нього лише тоді, коли вона складає частку натовпу... Перш ніж він утратить усяку незалежність, у його ідеях і почуттях повинна відбутися зміна, і притім настільки глибока, що воно може перетворити скнарного в марнотратного, скептика у віруючого, чесну людину у злочинця, боягуза у героя.

Натовпу знайомі тільки прості і крайні почуття; усяку думку, ідею чи вірування, викликані у ньому, натовп приймає чи відкидає цілком і відноситься до них чи як до абсолютних істин, чи ж як до настільки ж абсолютних оман. Якби не були почуття натовпу, добрі чи злі, характерними їх рисами є однобічність і перебільшення... Сила почуттів у натовпі ще більш збільшується відсутністю відповідальності, особливо в натовпі різнокаліберному”.

“Юрба ніколи не прагнула до правди; вона відвертається від очевидності, що не подобається їй, і надає перевагу поклонятися омані, якщо тільки омана ця приваблює її. Хто уміє вводити Юрбу в оману, той легко стає її володарем; хто ж прагне її просвітити, той завжди буває її жертвою” [5].

Ле Бон багато значення приділяє мінливості натовпу – його дивної здатності моментально, “усім разом” реагувати на імпульси, одержувані від ватажків. Це показує, що людина в натовпі дійсно має нову якість, стає елементом нової системи. Вона не обмірковує свої дії, а миттєво підкоряється отриманому якимсь чином сигналу. Таке поведіння можна уподібнити тому, як реагують на сигнал два різних типи групи – зграя риб і, наприклад, група водіїв, які сидять у своїх автомобілях. Зграя риб, одержавши сигнал через коливання води, повертає вся разом, одночасно. У кожній особі немає рефлексії на сигнал, вона не затримується з переробленням інформації. Група автомобілів, які стоїть у світлофора, теоретично теж могла б з появою зеленого сигналу рушити з місця вся разом, одночасно – адже сигнал видно усім. Однак кожен водій чинить обережно і починає рухатися тільки тоді, коли з місця рушить машина, що стоїть перед ним, так ще з деяким запасом на невизначеність поведінки її водія. І виходить, що відстань між машинами збільшується, і задні рушають уже коли світлофор закрився. Водії юрби не утворюють.

Індивід, схильний стати людиною маси і влитися в натовп, тоді коли людина вихована у школі життя визначеного типу, що володіє визначеним складом мислення і живе саме в атомізованому цивільному суспільстві масової культури. Це людина, яка легко скидає з себе почуття відповідальності. У

цьому їй допомагають і політики, що застосовують “натовпоутворення” як поведінкову технологію.

Фашисти прийшли до влади, зумівши на час перетворити розважливий німецький народ у натовп – і він ринувся в божевільний похід, забувши про совість і не думаючи про наслідки. Відносно молоді фашизм свідомо руйнував традиційні відносини. Йшло зняття природних для підлітків культурних норм, заборон, підпорядкування і поваги до старшого. Ідеологи фашистів поставили завдання: створити особливий стиль – так, щоб “молоді стало нудно в таборі комуністів”. Була вироблена ціла філософія за назвою “а яке мені діло” чи стиль “бурлака і фанфарона” – говорячи попросту, хулігана. Наставники молоденьких фашистів заохочували вуличне насильство, ножі та кастети. Сам фюрер заявив: “Так, ми варвари, і хочемо ними бути. Це почесне звання. Ми омолодимо світ”.

Протилежністю натовпу може слугувати зібрання сільської громади – зовні схоже скупчення людей, особливо якщо зібрання готується до якихось дій. Відмінність у тім, що зібрання - це збори у високому ступені структуровані системою статусів, поваги й авторитету. Саме збори, що накладають на кожного величезний тягар відповідальності.

Ле Бон висуває одне важливе положення, що, видно, випереджало його час і, напевно, викликало в сучасників подив. Але нині, з розвитком радіо і телебачення, воно стало дуже актуальним. Суть його в тому, що для утворення юрби не є необхідним фізичний контакт між її частками. Ле Бон пише: “Тисячі індивідів, відділених один від одного, можуть у певні моменти підпадати одночасно під вплив деяких сильних емоцій від якої-небудь визначної події і здобувати, таким чином, усі риси високоорганізованого натовпу... Цілий народ під дією відомих впливів іноді стає натовпом, не являючи собою при цьому зібрання у власному змісті цього слова” [5].

Під яким кутом зору йде пояснення цих станів і які внутрішні відносини між маніпулятором і тим, ким маніпулюють можуть виникати при усіх формах введення людини до такого стану, як зміна стану бадьорості, тут йдеться про таємну жадобу здобуття влади над іншими [6].

З вищезазначеного слідує, що кожен вид маніпуляції, кожен вплив є виявом можливостей, які знаходиться в розпорядженні осіб, які маніпулюють знаннями про можливості таємного впливу в біологічній і психологічній сфері.

Список використаних джерел

1. Василевич В. В. Кримінологія / Василевич В. В., Джужа О. М., Грінчак В. М. – К. : НАВСУ, 2005. – 450 с.
2. Маноха О. Є. Кримінологія / Маноха О. Є. – К. : НАВСУ, 2002. – 490 с.
3. Лунєєв В. В. Злочинність ХХ століття. Світові та регіональні тенденції / Лунєєв В. В. – М., 1997. – 120 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 01 січн. 2013 р. / Верховна рада України. – Офіц вид. від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу до кодексу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran3#n3>
5. Le Bon: Die Psychologie der Massen, 1989. – 310 S.
6. Sobmandt.W. : Manipulation, Stuttgart, 1979. – 228 S.